

УДК 140. 8

М 30

Олексій МАРЧЕНКО

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ТА РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Статтю присвячено проблемі збереження ідентичності як певної ціннісно-сислової єдності, яка реалізує себе на етнокультурному, і особистісному рівнях в умовах глобалізації, що призводить до фундаментальних змін в усіх сферах життя людини і суспільства. Ідентичність великою мірою втрачає характер напередзаданості й набуває властивостей пошукової активності та вибору привабливих, адекватних глобалізаційним змінам моделей життя і форм колективної та індивідуальної самоідентифікації.

Ключові слова: глобалізація, ідентичність, самоідентифікація, цілісність, вестернізація, виживання, суверенітет.

Формування соціокультурного світу особистості на зламі століть тісно пов'язане з процесом глобалізації, що зумовлює фундаментальні зміни в усіх сферах життя суспільства, держави, світу і людини, сприяє розширенню меж її особистої свободи. Сучасна трансформація матеріальних і духовних умов громадського життя в усіх його підсистемах здійснюється внаслідок безпосереднього або непрямого впливу структур світового співтовариства. У цьому контексті всебічне дослідження усталених зв'язків у системі "глобалізація – соціум – особистість" набуває вкрай важливого значення.

Сьогодні у центрі уваги людства перебувають масштабні процеси, які докорінно змінюють світ, дедалі частіше стають атрибутом саме безпосереднього оточення людини, врываючись у повсякдення її життєвого світу. Спостерігається, з одного боку, прагнення стерти будь-які кордони, розширити ринки нових товарів і послуг, а з іншого –

палке бажання будь-що зберегти свою національно-культурну та особистісну ідентичність.

Дослідження ідентичності беруть свій початок у психологічних науках. Поняття ідентифікації (або привласнення певної ідентичності) було введено З.Фрейдом. Соціально-психологічний підхід до проблеми ідентичності тією чи іншою мірою став загальним практично для всіх гуманітарних наук. Соціальна психологія, соціологія, соціальна філософія, культурологія, етнографія тією чи іншою мірою поділяють визначення ідентичності як психологічного уявлення людини про своє "Я", що характеризується суб'єктивним відчуттям власної індивідуальної самототожності й цілісності.

Щоб уникнути деякої психологізації теми ідентичності, варто, на нашу думку, посилити саме соціальну складову ідентичності, спираючись при цьому на праці як зарубіжних (М.Кастельс, К.Поппер, Ю.Хабермас, В.Хьосле, А.Шюц), так і вітчизняних (В.Малахов, Т.Рудницька, Н.Соболева, Ю.Шинкаренко та ін.) філософів та соціологів.

Ідентичність людини – це її історія і її культурне середовище. Те середовище, до якого вона разом з іншими входить шляхом соціалізації, шляхом уведення в певний смисловий контекст, спільний для всіх членів суспільства, до якого належить людина. Саме цей смисловий контекст, горизонт спільного знання робить суспільство єдиним цілим.

Ідентичність – це уявлення про себе як про певну ціннісно-смыслову цілісність. Тут наявне фундаментальне припущення, що є певний ціннісно-смысловий континуум, з яким співвідноситься цілісність і в якому вона, власне, існує. Цей континуум "має певні кордони, в межах яких усі його елементи є взаємопов'язаними і утворюють більш-менш сталу і стійку структуру. Оформлення цього континууму відбувається великою мірою завдяки відмежуванню (або самовідмежуванню) від інших континуумів" [5, 82]. При цьому таке розмежування є взаємним процесом, тобто певною взаємодією з іншими аналогічними культурами. А отже, існує певна усталена структура цього взаєморозташування, яка, в свою чергу, утворює цілісність, так би мовити, вищого порядку. Отже, у людини підсвідомо вибудовується певна смыслова ієрархія, на одному кінці якої знаходиться вона, а на іншому – людство.

Головний пафос кризи ідентичності (без розуміння логіки якої, на

думку В.Хьюсле, неможливим є розуміння сучасного світу [6, 112]), що є "хворобою зростання" людства загалом, симптомом його переходу до нового типу самоорганізації та самовизначення і намагання подолати цю кризу, полягає в тому, що людина певним чином втрачає цей континуум. Вона намагається або повернути його собі через відмову від нового знання, досвіду, штучного формування традиційних громад і форм взаємодії, або побудувати новий континуум, але такий, який, у свою чергу, також був би цілісним, стійким і стабільним.

При цьому такі смислові макроутворення, як людство чи космос, постають як певний гарант цілісності й стійкості і в останню чергу підпадають під розряд таких, що підлягають переосмисленню. Що стосується персональної ідентичності кожної людини зокрема, то значущий для неї смисловий континуум формується її безпосереднім оточенням, локальною культурою. Щоб відновити втрачену ідентичність чи побудувати нову, люди звертаються до цих локальностей (оскільки саме в межах останніх виникає криза ідентичності, а людство і космос у більшості випадків залишаються незмінною самоочевидністю).

У контексті означеного автор вбачає своє завдання насамперед у розгляді проблеми національної, культурної та релігійної ідентичності в світлі сучасних українських реалій. Що стосується трансформацій у соціокультурному просторі, які відбуваються у річці процесів глобалізації, то, мабуть, найпомітніші зміни останнього десятиліття в Україні пов'язані з явищем культурної "вестернізації". Під "вестернізацією" зазвичай розуміють засвоєння частиною соціуму, що модернізується, масової культури, моделей поведінки і цінностей західного інформаційного постіндустріального суспільства, котрі асоціюються з американізованим укладом і способом життя. "Вестернізацію" прийнято розглядати як спробу Заходу поширити свої цінності як загальнолюдські. Однак не варто забувати, що це об'єктивне явище і що воно має складний, амбівалентний характер.

"Вестернізація" перетворює насамперед інструментальні компоненти культури: структуру матеріального споживання, засоби інформації, економічні інститути, тип освіти, значно менше й далеко не скрізь – політичні інститути – і ще менше – її глибинні, екзистенціальні аспекти, "душу" – релігійну свідомість, структуру самосвідомості

особистості й міжособистісні відносини, життєві смисли.

Що стосується процесів “вестернізації” соціального і культурного ареалу життя особистості в Україні, тут можна говорити радше про “квазівестернізацію” (поряд із “квазідемократизацією”), коли спостерігається експансія західних політичних і культурних сурогатів. При цьому, як правило, не відбувається залучення українського соціуму до фундаментальних засад соціальних і культурних традицій Заходу.

Треба Слід брати до уваги і те, що культурний базис українського суспільства не такий міцний, щоб ефективно протистояти потоку “вестернізації”. В умовах України, де національна культура, сутність якої становлять мова, релігія, цінності, традиції, звичаї, перебуває у стадії становлення, а соціальні інститути невизначені й хиткі, “вестернізація” здатна суттєво впливати на особистість. Проникнення разом із товарами ідеологій, зразків поведінки і споживання західного типу стає дедалі помітнішим. Напевне, за відсутності серйозних позитивних зсувів у соціально-економічному житті країни, помітних успіхів у культурній сфері інформаційна й культурна експансія Заходу створює в Україні загрозу втрати особистістю її національно-культурної ідентичності. Засоби масової інформації постійно тиражують цінності й ідеали західного постіндустріального суспільства; вони “поступово вкорінюються в суспільній свідомості, особливо в ментальності молодій генерації, утворюючи фрагментарні, поверхові соціальні й культурні стереотипи, зорієнтовані на індивідуалізм і прагматизм” [3, 40]. Разом з тим триває девальвація традиційних для нашого суспільства цінностей.

Ще одним суттєвим наслідком глобалізаційних процесів і їх впливу на сучасну Україну є зміни, які відбуваються в релігійній сфері. Поширення західних християнських церков в Україні, все вагомійший вплив у регіоні іноземних місій і вкорінених ними релігійних спільнот (що є наслідком включення України до світового соціально-політичного, економічного, культурного простору) викликає гостру реакцію православних церков, які протягом століть були засадничим фундаментом норм і цінностей українського народу, не мали досвіду існування в умовах плюралізму. Їхня “еклезіологія не сприймає концептів “релігійного супермаркету” з його вільною конкуренцією множинностей “сенсів життя” й нічим не обмеженим релігійним полілогом. Сучасна

конфліктна “зустріч із Заходом” – це не тільки наслідок історичного розвитку православ'я, причому не лише останніх десятиріч, але й страх перед можливістю втрати власної ідентичності, перед перспективою розчинитися в могутньому океані західного християнства” [4, 17].

Отже, перед Центрально-Східною Європою й Україною зокрема постала цілком нова проблема, а саме: віднайдення адекватного до демократичного суспільства балансу між захистом релігійної свободи індивіда і збереженням релігійної ідентичності спільноти. Справді, право особи сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, діяти відповідно до своїх переконань, вільно поширювати їх тощо захищено Загальною декларацією прав людини, Європейською конвенцією із захисту прав людини і фундаментальних свобод, іншими документами ООН, ОБСЄ. Набагато менше захищено право спільнот зберігати свою релігійну ідентичність, і якщо західноєвропейські суспільства мають задовільний правовий інструментарій, здатний узгодити збереження національних традицій (включаючи і релігійні) з релігійними правами кожної окремої особи і її вільним вибором, то посткомуністичним суспільствам такий інструментарій ще належить віднайти. Адже релігійна свобода вбирає в себе і право на збереження своєї релігійної ідентичності.

Релігійна свобода не повинна протистояти релігійній ідентичності; захист традиційної релігії, яка відіграла серйозну роль у формуванні національного обличчя, не може відбуватися за рахунок обмеження індивідуальних свобод. У свою чергу, гасло релігійної свободи не повинно бути інструментом руйнування традиційних культур та ідентичностей. Віднайдення механізмів узгодження індивідуальних прав і прав спільноти у збереженні власної ідентичності має виняткове значення для європейського розвитку ХХІ століття.

К.Поппер пов'язував перехід від закритого до відкритого суспільства із зростанням свободи волі та зміною процесів самоідентифікації. Закрите суспільство характеризується мінімумом індивідуальної свободи і максимумом ідентифікації зі спільнотою. Відкрите суспільство передбачає постійне розширення сфери особистісних рішень людини, вихід її з-під монопольної влади зовнішніх обмежень. Ідентичність значною мірою втрачає характер напередзаданості й набуває властивостей пошукової активності та

вибору привабливих моделей життя. Тому й вибір ідентичності – не тільки і не стільки результат попередніх міркувань, скільки наслідок прийняття її через власний життєвий досвід. Ідентичність є *тим*, що дозволяє *зберегти цілісність індивіда*.

Поєднання колективного та індивідуального начал в ідентичності людини є взаємозумовленим і взаємно необхідним. Прийняття такого положення дозволяє краще зрозуміти загострення сучасної проблеми ідентичності, оскільки колективність у сучасному світі сама по собі проблематизується або – щонайменше – вимагає нових засад обґрунтування. Що стосується колективності, заснованої на етнонаціональних і регіонально-релігійних засадах, то вона підринається насамперед глобалізаційними і пов'язаними з ними міграційними процесами. Активізація останнім часом національних, релігійних, різного типу антиглобалізаційних рухів та об'єднань – свідчення того, що ці засади ідентичності є чимось таким, що необхідно вибороти, віднайти, вибудувати, захистити, відновити тощо (В.Малахов), а не тим надійним, самоочевидним, звичним смисловим горизонтом, який супроводжує людське повсякдення і є сполучною тканиною суспільства.

Узгодження індивідуальних прав і прав спільноти у збереженні власної ідентичності стає не лише бажаним, але й цілковито можливим з огляду на радикальні зміни, які відбулися в теологічному розумінні прав людини у другій половині ХХ ст. попри серйозні розходження у тлумаченні низки антропологічних і соціальних аспектів. Християнські церкви будують своє бачення прав людини на фундаментальних засадах, до яких належать: визнання трансцендентної цінності кожної людини – людської гідності; свобода, яка дана особі як Божому творінню; соціальність особи, яка створена для життя у спільноті.

Нині релігійні інституції можуть зробити дуже вагомий внесок у розвиток прав людини. Велика цінність цього внеску у тому, що релігійне розуміння прав людини і шляхів їхнього розвитку та захисту фокусується не на діях держави й соціальних структур, а на морально усвідомленій активності окремого індивіда. Рух за права людини, ініційований церквами і спільнотами мирян, збагачує його значним моральним та етичним компонентом, тоді як секулярний рух за права людини фокусується на праві людської особистості чинити згідно зі своїми переконаннями (поза тим, чи виглядають ці переконання істинними з

точки зору держави, більшості суспільства або церкви). Релігія вчить демократію невідчуженості прав людини тільки тому, що вона – людина, і її права випливають з того, що виходить за межі звичайного людського досвіду. Демократія ж надає релігії інструментарій захисту прав людини і вчить відстоювати права тих груп, обмеження свобод яких упродовж століть сприймалося як “природне”. Співпраця і взаємодоповнення релігії й демократії здатні зробити значний внесок у розвиток людської гідності, яка є природним джерелом прав людини, і стати надійною перепорою процесові дегуманізації суспільства і культур.

У контексті щойно сказаного надзвичайно важливою є підготовка свідомості до нових форм людського співжиття на засадах відновлення системи загальнолюдських, а точніше – загальнозначущих цінностей і гармонійної інтеграції їх із локальними релігійними світоглядами, культурними й етичними традиціями. Тільки якісно новий стан духовності забезпечить стратегічний прорив у майбутнє. При реалізації цього завдання необхідно звернутися до самосвідомості кожної людини, активізувати захисні механізми духовності людського співтовариства. Йдеться про забезпечення духовного здоров'я людства, народів, кожної людини зокрема. Технологія духовного розвитку передбачає осягнення людиною власного духовного світу, визначення гідних цілей життя, принципів самооцінювання свого розвитку й життєвих успіхів, захисних механізмів духовного самовдосконалення, що дасть суб'єктові змогу протистояти руйнівним впливам цивілізації і науково-технічного прогресу.

Дедалі більше актуалізуються проблеми виживання людства, співробітництва, взаємодії, узгодження спільних дій, пов'язаних з усвідомленням того, що “всі ми перебуваємо в одному човні” і, отже, несемо відповідальність за спільне майбуття. Все частіше окремі індивіди, соціальні групи, держави опиняються у ситуаціях, коли так чи інакше доводиться обирати: “уживатися” або гинути. Ця обставина, в свою чергу, “детермінує необхідність вироблення спільних правових і моральних позицій і цінностей, здатних забезпечити спільні й узгоджені дії у таких ситуаціях, а ширше – привести до встановлення законодавчого порядку на засадах певної ціннісної єдності й багатополісного партнерства” [3, 31].

Доктрина виживання людства має не тільки економічний та

екологічний, а й духовно-моральний аспект. Як ніколи раніше, потрібні концептуальні обґрунтування духовно-морального відновлення світу в ХХІ століття, де були б сформульовані засадові принципи й шляхи збалансованого розвитку цивілізації з орієнтацією на поступове піднесення духовних і моральних пріоритетів, що забезпечують усебічну підтримку культури, освіти, використання людського ресурсу.

Неодмінною умовою прийняттого співіснування, що виключає насильство, кров і агресію як способи виборювання життєвого простору, є визнання загального права на суверенітет, причому не має значення, йдеться про окрему особистість чи про цілі нації та держави, на забезпечення можливості для членів кожної релігійної чи культурної спільноти підтримувати власну винятковість й особливості своєї культури. До того ж цей загальний суверенітет має втілюватися у формах, що однаковою мірою забезпечують як самобутність культур, так і внутрішню незалежність та ідентифікацію кожної окремої людини або цілого народу. Йдеться саме про ідентифікацію, а не про уніфікацію чи ототожнення, що знищують будь-яку відмінність та індивідуальність суб'єкта, ведуть до утворення єдиного, уніфікованого способу мислення для всіх. Оптимальним бачиться рух до загального компромісу, заснованого на довірі, толерантності, взаємній повазі до життєвих прав і гідності кожного народу й окремої людини, до побудови такого "спільного дому", де кожен водночас і сам по собі унікальний, ні на кого не схожий, і є проекцією світового співтовариства. Попри значне посилення глобальної взаємозалежності людського співтовариства "незаперечною залишається та істина, що *світ був, є і буде багатоманітним*" [1, 37].

Підсумовуючи, треба сказати, що проблема ідентичності сьогодні, як ніколи раніше, набуває особливої актуальності. Складний і динамічний світ, в якому ми живемо, масштабність і швидкість (а часто і незворотність) процесів, що в ньому відбуваються, вимагають від людства узгодженого контролю за власним життям, власними вчинками, власним розвитком. Світ став відкритим і водночас тісним. Він вимагає діалогу та кооперації. Необхідною умовою можливості діалогу є самовизначення його учасників.

Зміни, які відбуваються в світі і які ми відчуваємо у нашому повсякденні, часто-густо ставлять під сумнів усталені форми

ідентифікації, соціалізації та взаємодії. Стимульовані глобалізацією модернізаційні процеси породжують нове світовідчуття і нові потреби, передати й задовольнити які неможливо лише на ґрунті традиційного культурного ареалу і традиційних цінностей. У такій ситуації перед українським суспільством постає надзвичайно складне і важливе завдання – здійснити синтез притаманних йому базових соціальних і культурних цінностей із новаціями сучасного західного способу життя, що безумовно потребує подальшого філософського осмислення та обґрунтування.

1. Дилеммы глобализации. Социумы и цивилизации: иллюзии и риски. – М.: Вариант, 2002. – 528 с.
2. Моральні проблеми глобалізації // Людина і світ. – 2002. – № 3. – С. 42–44.
3. Особистість у контексті глобалізації. Матеріали круглого столу в Інституті соціології НАН України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 5–71.
4. Релігія і соціокультурні зміни в Центральній-Східній Європі. Слухання в Комітеті Парламентської Асамблеї Ради Європи // Людина і світ. – 2001. – № 2–3. – С. 16–19.
5. Шинкаренко Ю. Ідентичність і життєвий світ у контексті сучасних цивілізаційних змін // Філософська думка. – 2002. – № 1. – С. 68–83.
6. Хесле В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности // Вопросы философии. – 1994. – № 10. – С. 112–123.

Алексей Марченко. Глобализация и проблема национально-культурной и религиозной идентичности. Стаття посвящена проблемі збереження ідентичності як визначеного ціннісно-смыслового єдинства, реалізуючого себе на етнокультурному, і на особистому, індивідуальному рівні, в умовах глобалізації, яка приводить до фундаментальних змін у всіх сферах життя людини і суспільства. Ідентичність в значительній мірі втрачає характер предзаданності і отримує властивості пошукової активності і вибору привлекательних, адекватних глобалізаційним змінам моделей життя і форм колективної і індивідуальної самоідентифікації.

Oleksii Marchenko. Globalization and the problem of national, cultural and religious identity. The article is devoted to the problem of

the preservation of identity in its national, collective and personal, individual forms. This problem is closely related to the globalization process, which underlies the fundamental changes of the society and state life, worldwide and personal ideas, thus extending the boundaries of individual freedom. Now the identity can be characterized as a form of searching activity and as the choice of adequate to the globalization changes models of life and forms of collective and personal self-identification.

Keywords: globalization, identity, self-identification, integrity, westernization, surviving, sovereignty.